



TİASAD

Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of Turk & Islam World Social Studies

Yıl: 5, Sayı: 19, Aralık 2018, s. 45-58

Doç. Dr. Abdulaziz KARDAŞ

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, a.kardas@yyu.edu.tr

XX. YÜZYILIN BAŞINDA BİTLİS’TE BİR AŞİRET REİSİ: HACI MUSA BEY¹

Özet

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında büyük olaylara şahit olmuştu. Bu dönemde ülkede yaşanan siyasî ve sosyal gelişmeler arasında Sultan II. Abdülhamit’in daha önceki dönemlerde etkisi iyice azalmış olan aşiretlerin Hamidiye Süvari Alayları ile yeniden canlandırması önemli bir yer tutmuştu. Özellikle Doğu Anadolu’da büyük devletlerin kışkırtmalarıyla çıkan Ermeni isyanlarının bastırılmasında ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni-Rus birliklerine karşı aşiretler önemli görevler ifa etmişlerdi. Bu aşiretler arasında Hacı Musa Bey’in Huytu Aşireti önemli yer tutmuştu. Aşiret, Bitlis’in savunulması ve Mustafa Kemal Paşa’nın komutasında düşman işgalinden kurtarılmasında da önemli bir yer almıştı.

Milli Mücadele döneminin başında Mustafa Kemal Paşa’nın isteğiyle Erzurum’da toplanan kongreye çağrılan Hacı Musa Bey, kendisine düşman olan aşiretlerin fenalık yapmalarından çekindiği için katılmamıştı. Kongreye katılmadığı halde Heyet-i Temsiliye üyeliğine seçilmişti. Cumhuriyet’in ilk yıllarında doğuda patlak veren Şeyh Said İsyanı’nın hazırlanmasında etkisi olduğu ileri sürülen Hacı Musa Bey hükümetin güvenlik tedbirleri dolayısıyla Batı Anadolu’ya yerleştirdiği bölgenin ileri gelenleri arasında da bulunuyordu.

Anahtar Kelimeler: Bitlis, Aşiret, Hacı Musa Bey, Mustafa Kemal Paşa.

¹ Bu makalenin özet kısmı, 18-20 Mayıs 2017 tarihlerinde Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi’nde düzenlenen “2. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu”nda tarafımdan sözlü olarak sunulmuştur.

**IN THE BEGINNING OF XX. CENTURY A TRIBE LEADER IN
BİTLİS: HACI MUSA BEY**

Abstract

Ottoman Empire witnessed major events in the early of XX. century with the end of XIX. century. Among the political and social developments in the country during this period, the resurgence of the tribes, which had been under the influence of Sultan II. Abdulhamid in previous periods, with the Hamidiye Cavalry Regiments, had an important place. The rebellion of the Armenian revolts, especially in Eastern Anatolia with the provocations of the great states, during the First World War, the tribes carried out important tasks against the Armenian-Russian troops. Among these tribes Hacı Musa Beg's Huytu Tribe had an important place. The Tribe also played an important role in defending, freeing Bitlis from enemy occupation under the command of Mustafa Kemal Pasha.

Hacı Musa Bey who summoned by Mustafa Kemal Pasha, at the beginning of the period of National Struggle, to the congress convened in Erzurum, but he did not participate because he was afraid that the tribes who were hostile to him would be evil. Although he did not attend the congress, he was elected as a member of the Heyet-i Temsiliya. In the early years of the republic, Hacı Musa Bey, who was claimed to have an influence in the preparation of the Sheikh Said Rebellion that erupted in the east, was also among the notables of the region he placed in Western Anatolia due to security measures.

Keywords: Bitlis, Tribe, Hacı Musa Bey, Mustafa Kemal Pasha.

GİRİŞ

Musa Bey 1853'te Bitlis'in Huyut Kazası'na bağlı Ziran Köyü'nde doğdu. Musa Beyin babası Mirza Bey, Bitlis'in köklü ailelerinden ve yörenin geniş arazisi olan beylerindendi.² Mirza Bey, Mutki, Ahlat ve Azapkur gibi kazaların kaymakamlığını yapmış ve gösterdiği başarı sebebiyle Osmanlı yönetimi tarafından takdir edilmişti. Hatta o, Bitlis civarını tehdit eden eşkıya topluluğunu Bulanık'tan uzaklaştırmakla memur edilmiş ve çok kısa sürede bu eşkıyaları etkisiz hale getirmiş, ancak 1885'teki kan davasıyla alakalı bir çatışma esnasında aldığı yaradan dolayı vefat etmişti.³

Musa Bey, öğrenim hayatına Bitlis'te ve bölgede bulunan önemli hocaların yanında başlamış, ancak öğrenime daha devam edememişti. Bu dönemde Muş Mutasarrıflığı'na atanan Salih Paşa ile iyi ilişkiler kurmuş ve Paşa'nın güvenini kazanmıştı. Bu nedenle Musa Bey'e nahiye müdürlüklerinde görevler verilmişti. Musa Bey, köklü bir aileye mensup olduğu için idari ve asayiş sağılamada fazla bir zorlukla karşılaşmamıştı. Asayiş sağılama konusundaki

² Fatih Ünal, "Ermeni Olaylarından Bir Safha; Kürt Musa Bey Olayı", Kafkasya Araştırmaları Dergisi, C:1, S. 2, İstanbul 1996, s. 53.

³ Musa Şaşmaz, Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890), Kitabevi yayınları, İstanbul 2004, s.26.

TİDSAD

gayretleri ile Muş ahalisi ve özellikle de sağduyulu Ermeniler'in takdir ve sevgilerini kazanmıştı.⁴ Bu nedenle nahiye müdürlüğü için yapılan seçimi kazanmıştı.

Bu dönemde daha Ermeniler dış güçler tarafından tahrik edilmedikleri için Müslüman halkla iç içe huzur içinde yaşamaktaydılar. Ancak bundan sonraki yıllarda Rusya başta olmak üzere batılı devletlerin kışkırtmaları nedeniyle huzur içinde yaşayan bu halkı devlet aleyhine çalışmaya itmişlerdi. Büyük devletlerin baskısıyla başlanan "Anadolu Islahatı" çerçevesinde Ermeniler'e bir takım siyasi haklar sağlamaya yönelik isteklerde bulunmuşlardı. Bu isteklerini yerine getirmek amacıyla Ermeni halkını da devlete karşı isyan çıkarmak için kışkırtmışlardı. Bu bağlamda Bogos Natanyan adında bir rahip 1889'da Bitlis ve Muş'ta ikâmet eden Ermeniler'i isyana teşvik amacıyla yöreye gitmişti. Bu durumun Müslüman halkı huzursuz etmesi üzerine, Nahiye Müdürü Musa Bey, rahibi üzerinde propaganda belgeleriyle yakalayarak Muş Mutasarrıflığı'na teslim etmişti.⁵ Bogos Natanyan'a olay yerinde tahkikat yaptırılarak suçlu bulunmuş ve yargılamak üzere İstanbul'a gönderilmişti. Burada yargılanarak ömür boyu hapse mahkûm edilmişti.⁶ Bu olayla zaten sürekli kışkırtılan Ermeniler, kuruluşları aracılığıyla Musa Bey aleyhinde karalama kampanyasına başlamışlardı. Avrupa'da kurulmuş olan Ermeni lobi ve komiteleri harekete geçerek, başta İngiltere ve Rusya olmak üzere Avrupa kamuoyunun dikkatlerini bu olay üzerine çekmişlerdi.

Ermenilerin siyasi bir takım hesaplar peşinde olduklarını gören Osmanlı Hükümeti, olayın büyütülmesini önlemek amacıyla Musa Bey'in Muş'ta iki yıl süreyle gözaltında tutulmasını emretmişti. Ancak bu olaydan daha fazla yararlanma amacıyla olan Ermeniler, propagandalarına devam edince hükümet, bu sefer Musa Bey'i Muş'ta değil, Bitlis'te gözaltına alınmasını kararlaştırmıştı.⁷ Musa Bey, bu durumda 1886'dan itibaren iki yıl Muş'ta ve bir yıl da Bitlis'te hapse mahkûm ettirilmişti. İngiltere ve bazı Avrupa devletlerinin kamuoyu ile oluşturulan baskı karşısında Osmanlı Hükümeti, Musa Bey'i üçüncü kez başka bir yere nakletmeye karar vermişti. Ancak bu haberi alan Musa Bey firar etmişti.⁸

Bu sırada Londra'da bulunan Ermeni Komitesi, İngiltere Başkan Vekili Salisbury'e Anadolu'da yaşayan Ermeniler'in durumları hakkında bir rapor sunmuştu. Raporunda; Osmanlı Hükümeti'nin Ermeniler'in yaşadığı vilâyetlerde yapmayı taahhüt ettiği ıslahatları hala yapmadığı, silah arama bahanesiyle manastır ve kiliselerin araştırıldığı iddia edilmekteydi. Rapora ayrıca Osmanlı Devleti'nin 1885-1888 yılları arasında tutukladığı ve sürgüne gönderdiği Ermeniler'in listesi de eklenmişti.⁹ Raporu değerlendiren Salisbury bu konuda Berlin Antlaşması'nı imzalayan devletlerle birlikte hareket edilmesinden yana tavır alınmasının daha uygun olacağı kanaatine varmıştı.

Muşlu ahaliyi uzun süreden beri rahatsız ettiğini iddia ettikleri Musa Bey'in cezalandırılması için çeşitli yerlere başvurular yapılmış ve Ermeni halk da isyana davet edilmişti. Musa Bey'in, Muş Ermenileri'ne zulüm yaptığı, Ermeni mebuslarından Erkuvan

⁴ M. Şaşmaz, age, s.26.

⁵ M. Şaşmaz, age, s.49.

⁶ BOA. YEE, 18/553-205-93-35

⁷ BOA. YEE 18/553-16/93-34

⁸ BOA. YPRK. UM 18/70-5

⁹ BOA. YA. HUS 212/62

Karyesi Muhtarı Ohannes'in kardeşinin de içinde bulunduğu çetesi ile birlikte zalimane bir şekilde öldürdüğü, Miro adındaki birinin evini basıp babasını öldürdüğü, karısı ve kızını esir ederek evlerini yağmaladığı iddia ediliyordu.¹⁰ Bu iddialar Ermeni komiteleri tarafından Avrupa'ya karşı bir propaganda aracı olarak kullanılmıştı. Bu vasıta ile Türkiye'deki Ermenilerin can ve mal emniyeti, Hristiyanların güvenliği ileri sürülmek suretiyle feryatlar koparılmıştı.¹¹ Patrikhane de bu konuyu Ermenilere zulüm ve eziyet ediyor diye padişahın huzuruna kadar aksettirmişti.¹²

İngiltere gazeteleri bu suçlamalarla ilgili haberleri neşretmiş ve bunun üzerine İngiliz kamuoyu ayağa kalkmıştı. Söz konusu suçlamalar üzerine zor duruma düşen Osmanlı Hükümeti, bir taraftan bu haberleri yalanlarken diğer taraftan da olayların iç yüzünü araştırmak için çalışmalarına başlamıştı. Bu sırada bir Ermeni kafilesi Musa Beyi şikâyet etme amacıyla Bitlis'ten hareket ederek İstanbul'a gitmiş ve 6 Temmuz 1889 günü Cuma Selamlığı'nda padişaha bir dilekçe vermişti. İstanbul'da bulunan Ermeniler'in planlarıyla olayı siyasi bir hüviyette sokmayı amaçlamışlardı. 7 Temmuz 1889 tarihli yazıda;

*“Dün selamlık resminde padişahımıza 15 Ermeni tarafından Muşlu Ermeniler adına Musa Bey aleyhine bir dilekçeyle bir de tasarı takdim olunmuştur. Sorgularında Musa Bey'den şahsi davaları olmadığını fakat İstanbul'da şikâyetçi ve davacıların bulunduğunu, Musa Bey'den hak davası için beş bin Ermeni'nin Muş'tan gelmek üzere bulunduğu ifadelerinden anlaşılmuştur”*¹³ denilmekteydi.

Bab-ı Âli önünde gösterişli bir şekilde padişaha takdim edilen şikâyet dilekçeleri adliyeye gönderilerek gereken yazışmalara başlanmıştı. Ancak dava için başvuru yapanlar bir anda ortadan kaybolmuştu. Yani dava açılmış, ancak davacılar izlerini kaybetmişlerdi. Bu yüzden savcı mahkemeyi bir süre askıya almak mecburiyetinde kalmıştı. Adliye Nezâreti, davacıları araştırmak için yaptığı tahkikat sonucunda Bab-ı Âli'ye dava dilekçesi verenlerden bazılarının ikâmet yerlerini değiştirdikleri, bazılarının ise şahsi davaları olmadığı ve şikâyetlerinin de rivayet kabilinde olduğu anlaşılmişti.¹⁴

Musa Bey, bütün bu gelişmelerden haberdardı. Kendisine karşı yöneltilen suçlamalar ağırdı. Bunları bertaraf etmek istiyordu. İşte bu sırada adliye müfettişi İbrahim Bey'in Muş'a geldiğini öğrenmiş ve hemen kendisiyle görüşerek olayın kanuni yönden çözümlenmesi için İstanbul'da mahkeme huzuruna çıkmak istediğini bildirmişti. İbrahim Bey, hükümetle bir görüşme yapmış ve sonucunda Musa Bey'in İstanbul'da yeniden mahkeme edilmesine karar verilmişti. Böylece Musa Bey, 20 Haziran 1889'da Bitlis Mektupçusu Pertev Paşa'nın refakatinde Trabzon'dan İstanbul'a doğru yola çıkmıştı. Musa Bey, 24 Haziranda İstanbul'a vardığında ilk iş olarak kendisine yöneltilen bütün suçlamaları ret ettiğini, aleyhinde açılan

¹⁰ BOA. YA.HUS. 225/11 Ek.3

¹¹ Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s.460; Seyit Sertçelik, Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu Ortaya Çıkış Süreci (1678-1914), SRT Yayınları, Ankara 2015, s.181.

¹² Kâmuran Gürün, Ermeni Dosyası, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s. 138-139.

¹³ BOA. YEE. 34/8

¹⁴ BOA. YEE 34/8

davalara hazır olduğunu beyan eden bir açıklamayı gazetelere neşrettirmişti.¹⁵ Musa Bey, padişaha kendi durumunu açıklayan bir mektup göndermişti. Mektupta, bazı kişiler tarafından kendisine atfedilen eşkıyalık ve zulümvari suçların asılsız olduğunu, bilâkis kendisinin gerek Osmanlı-Rus Harbi'nde ve gerekse görevli olduğu makamda, Osmanlı Devleti'ne büyük hizmetleri dokunduğunu ve şimdi kendisine karşı yapılan ithamlardan şikâyetçi olmak için Padişah'ın yanına geldiğini açıklamıştı. Şikâyetçiler kim olursa olsun mahkeme huzuruna çıkmaya hazır olduğunu ve kendi aleyhine çıkabilecek herhangi bir cezayı gönüllü olarak kabul edeceğini belirtmiştir. Eğer ithamlar mahkeme sonunda davacıların aleyhine neticelenirse, bu davacıların kanunlara göre, cezalandırılmasını isteyeceğini de ifade etmişti. Bu açıklamaların neticesinde Padişah, bir irade hazırlayarak Adliye Nezareti'ne talimat vermiş ve bu talimata göre davacıların her ne şikâyetleri varsa bu şikâyetlerini mahkemeye, usulüne göre, vermelerini ve eğer Musa'ya karşı bir şikâyet vuku bulursa bunu hukuk, adalet ve eşitlik doğrultusunda araştırılması ve neticelendirilmesini emretmiştir.¹⁶

Bu sırada İngiltere'nin Erzurum konsolosu da Van'a ve oradan Bitlis'e giderek Musa Bey'in Ermeniler'e yaptığı iddia edilen olayları incelemeye başlamıştı. Aynı amaçla The Daily News muhabiri de Erzurum'a gitmişti.¹⁷

Kasım 1890'da yapılan mahkemede Musa Bey'e yöneltilen suçlamaları destekleyen deliller ortaya konulamamıştı. Ayrıca mahkemeye sunulan bilgiler arasında tutarsızlıklar bulunmaktaydı. Yargılama sonunda mahkeme, Musa Bey'in serbest yargılanması yönünde karar vermişti. Mahkeme hukuki kurallar dâhilinde yapılmış, İngiltere'nin baskılarına rağmen tavrını adaletten yana koyarak adli bir meselenin siyasi fırsatçıların elinde alet olmamasına özen göstermişti.¹⁸

Osmanlı Hükümeti bir yandan İngiltere'nin yoğun baskısı bir yandan Ermeni Komiteleri'nin ve basının daha neticelenmemiş bir dava hakkında fazla spekülasyonlara meydan vermemek için Musa Bey'in belli bir yerde gözaltında tutulmasını kararlaştırmıştı. Bunun sonucunda Musa Bey'in Medine'de ikâmet ettirilmişti. 29 Ekim 1890'dan itibaren Musa Bey'in Medine'de ikâmet edeceği Medine Muhafızlığı'na bildirilmiş ve kendisi hakkında her ay düzenli olarak gözaltında bulundurulduğunun hükümete bildirilmesi istenmişti. Medine'de ikâmete mecbur kılınan Musa Bey'e, hükümet tarafından bin kuruş maaş, hizmetçi ücreti, ev kirası vb. gibi birtakım tahsisatlar verilmişti. Kısa bir süre sonra ailesinin de oraya yerleşmesiyle kendisine tahsis edilen maaş miktarı hükümetçe arttırılmıştı.¹⁹

Musa Bey, Kasım 1895'te Kürt Mustafa ile beraber bir bedevinin refakatiyle Medine'den firar etmişti. Musa Bey ve beraberindekilerin Cebeli Şammar yoluyla kuzeye doğru gittikleri anlaşılınca Medine Muhafızlığı'ndan gidebilecekleri mahallere yakalanmaları için telgraflar çekilmişti. Bu telgraflar üzerine harekete geçen Kerbela Mutasarrıflığı'na bağlı Bağdat Zaptiye Alayı Kumandanı Ethem Paşa, Musa Bey'i Kerbela yakınlarında yakalayarak

¹⁵ Ünal, agm, s. 56

¹⁶ M. Şaşmaz, age, s.57.

¹⁷ BOA, PRK-ASK. 56/90

¹⁸ BOA, YEE.18/553-205/93-35

¹⁹ BOA. YEE. 18/553 -205/93-35

tekrar Medine'ye göndermişti.²⁰ Musa Bey'in 1904'te İstanbul'a gönderilmesi düşünülmüş ise de; O'nun Şam'da zabıta işlerinde istihdam edilmesi kararlaştırılmıştı.

II. Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı Dönemlerinde Hacı Musa Bey

Musa Bey, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra çıkarılan aflu sürgün cezası kaldırılmış ve bunun üzerine memleketi olan Bitlis'e dönerek aşiretinin başına geçmişti. Memleketine dönmekten memnun olan Musa Bey, memnuniyetini 10 Ekim 1910'da Bitlis'ten Dâhiliye Nezâreti'ne çektiği telgrafta; “*şükürler olsun memleketimizde adalet-i meşrutiyet doğdu*” şeklinde dile getirmişti. Bu sırada Meşrutiyet yönetimin getirdiği serbestlik ortamından yararlanmak isteyen Ermeniler, buradaki Müslüman halka zulüm ederek halkı bölgeden çıkarmayı hedefliyorlardı.²¹ Ermenilerin bu planları yörenin ileri gelenleri tarafından oluşturulan gönüllü milis alayları tarafından engellenmeye çalışılmıştı. Ancak Ermeniler Meşrutiyetin ilanından önce yaptıkları hazırlıklardan sonra Talori'de ve Muş'ta isyan çıkarmış ve masum halkı katletmeye devam etmişlerdi.²²

Ermeni isyanları Birinci Dünya Savaşı döneminde de sürmüş ve Ruslar, Ermeni isyanlarından faydalanarak iki kol halinde Malazgirt ve Van üzerinden ilerleyerek 11 ve 12 Mayıs 1915'te Bargiri (Muradiye), Patnos ve Erciş'i işgal etmişti. Van Valisi Cevdet Bey, Rusların iyice yaklaştığını haber alınca, 14 Mayıs 1915'te Van'ı terk ederek²³ Başkale'ye çekilmişti. 16 Mayıs 1915'te Van'ı işgal eden Rus kuvvetleri civardaki yerleşim yerlerini işgale devam ederek 22 Mayıs 1915'te Başkale'ye girmişti.²⁴ Bu işgaller üzerine 3'üncü Ordu Kumandanlığı, 4 Haziran 1915'te Bitlis Vilâyeti'ne ve Bitlis Vilâyeti vasıtasıyla Van Vilâyeti'ne bir telgraf göndererek Van Gölü Cenup Müfrezesi ve aşiretlerin cephelere doğru hareket etmelerini emretmişti.²⁵ Ruslar'ın Bulanık ve Malazgirt'ten Muş ve Bitlis'e doğru ilerlemelerine engel olmak için Mutki Aşiret Reisi Hacı Musa Bey, Ziyaeddin Efendi, Şeyh Mahmut, Şeyh Ahmet Haznevi, Vanlı Müftü Şeyh Ömer, Mutki'nin Ohin (Koyunlu) Köyü'nden Şeyh Alaaddin, gibi yörede nüfuz sahibi kişiler düşman karşısında yer almıştı.²⁶ Ancak düşmanın sayı ve donanım üstünlüğünden Bitlis'e doğru geri çekilmek zorunda kalmıştı.²⁷ Öte yandan Ruslar, Eleşkirt ve Pasinler üzerinden Malazgirt'e doğru ilerlerken,

²⁰ BOA. Y. PRK. UM 27/ 50 No. 2

²¹ Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı:1821-1922, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012, s.131.

²² Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri (Meşrutiyet'in İlanından Önce ve Sonra), Yayına Hazırlayanlar: Ahmet Tetik-Melike Gürler-Çiğdem Aksu, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008, s.134.

²³ Genelkurmay Askerî Tarih ve Strateji Etüt Daire Başkanlığı (ATASE) Arşivi; Birinci Dünya Harbi (BDH); Kls. 2827, D. No: 99, F. 004-01.

²⁴ Fevzi Çakmak, Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayını, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005, s.88-90; Ali İhsan Sabis, Harp Hatıralarım II, Güneş Matbaası, Ankara 1951, s.223.

²⁵ ATASE, BDH, Kls. 2827, D. No: 99, F. 004-17; ATASE, BDH, Kls. 2827, D. No: 99, F. 004-18.

²⁶ Muhammet Asım Ayte, Bürket-ül Kelimât fi-Menâkıb-ı Bâd-ı es-Sadât, Bitlis 1996, s.114.

²⁷ Ziyaeddin Efendi, Mektubat, Yayına Hazırlayan: Hasip Seven, İstanbul 1982, s.249

Muş ve çevresinde bulunan Ermeniler, Müslüman köylerini basıp katliam yapmaya başlamışlardı.²⁸

Ruslar, 6 Haziran 1915'te Kuskunkıran²⁹ ve 9 Haziran'da Reşadiye'yi alırken, Van Gölü'nün kuzeyinden ilerleyen diğer Rus kuvvetleri de Ahlat'ı işgal etmişlerdi.³⁰ I. Kuvve-i Seferiye Kumandanı Yarbay Halil Bey, Rusları durdurmak için elinde yeterli kuvvet bulunmadığından, Bitlis'e doğru çekilmişti.³¹ Kuskunkıran mevkiinde, savunma hattında olan Van Cenup Müfrezesi de 1 Aralık 1915'te aldığı emirle Rahva Boğazı'na çekilmişti.³²

Ruslar, 3 Mart 1916'da Bitlis'i işgal etmişlerdi.³³ Bunun üzerine burada görev yapan Türk kuvvetleri Bitlis'in güneyinde yer alan Nebat ve Gambos dağlarına çekilmişti.³⁴

Bitlis işgal edildikten sonra, Bitlis ile Muş arasındaki Gambos dağlarının kuzey yamaçları, Bitlis ve çevresinden oluşturulan gönüllü birlikler tarafından tutulmuştu. Bitlis Boğazı'nın batısında, Mutki mıntıkasında Hacı Musa Bey gönüllüleri yer almıştı.³⁵ Bu müfrezenin görevi, 5'inci Piyade Tümeni'ni korumak ve Muş Ovası'na inerek Bitlis-Muş arasındaki Rus ulaştırmasına engel olmak olarak belirlenmişti. Hacı Musa Bey'in Mutki gönüllülerinden başka Murat Havzası ve 16'ncı Kolordu bölgesinde; Bitlis'te "Reşadiye", Muş'ta "Mahbubanlı", Arduşin'de "Genç", Oğnut'ta "Çapakçur", Kiğı'da "Kiğı" müfrezeleri gibi gönüllü birlikler bulunmaktaydı.³⁶ Burada nizamî birliklerin yanı sıra çok sayıda milis kuvvetlerinin düşman karşısında yer alması, bölge halkının vatan müdafaası karşısında üzerine düşen görevi yerine getirmedeki azim ve gayretinin bir işaretiydi.³⁷

²⁸ Nuri Alpay, "Van ve Van Gölü", Zafer, 15 Mart 1957.

²⁹ ATASE. BDH, Kls. 2827, D. No: 99, F. 004-05.

³⁰ F. Çakmak, age, s.91.

³¹ Felix Guze, Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler, Türkçeye Çeviren: Yarbay Hakkı (Akoğuz), Yayına Hazırlayan: Alev Keskin, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007, s.57.

³² ATASE, BDH, Kls. 2950, D. No: H.36. 001. F. 252.

³³ Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s.209; Aziz Samih İter, Kafkas Cephesi Hatıraları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007, s.95; Sıtkı Aydın, Bitlis Tarihi, İstanbul 1967, s.37-38; Bitlis'in kolay işgal edilme sebepleri 3 Mart 1916; 1) Muharip kuvvet azlığı, 2) Birliklerin kış koşullarına göre eğitiminin yetersizliği, 3) Disiplin noksanı, subay azlığı, 4) 13'üncü Piyade Alay Komutanı önceden uyarılış olmasına karşın günde 20 km kadar yürümekle yetinmesi, bölgeye yetişmede geç kalınması. (Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s.209.)

³⁴ Hamza Zülfiyar, "Atatürk, Muş ve Bitlis'in Geri Alınması", Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ayrı Basım, Ankara 1985, s.10.

³⁵ Hüseyin Koca, "Birinci Dünya Harbi'nde Van-Bitlis-Muş Hattının Önemi ve 16'ncı Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa", Askeri Tarih Bülteni, S.46, Şubat 1999, s.83.

³⁶ Celâl Erikan, Komutan Atatürk I, Okuldan Kurtuluş Harbine, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1964, s.157-158.

³⁷ Mehmet Evsile, "Birinci Dünya Harbinde Atatürk'ün 16'ncı Kolordu Komutanlığı (19 Ağustos 1915-5 Mart 1917)", Askeri Tarih Bülteni, Şubat 1994, Sayı: 36, s. 32.-33.

Bitlis ve Muş'u kurtarmak amacıyla Çanakkale savaşlarında başarılar kazanan Albay Mustafa Kemal 16'ncı Kolordu Kumandanlığı'na atanmış³⁸ ve 27 Mart 1916'da Diyarbakır'a gelerek Bitlis-Muş-Oğnut Cephesi'nde bulunan bu kolordunun emir ve komutasını almıştı. 1 Nisan 1916'da rütbesi mirlivalığa (tuğgeneral) yükseltilen³⁹ Mustafa Kemal Paşa, Bitlis ve Muş'un kurtarılması amacıyla yapılacak taarruz için ordunun hazırlanmasına önem vermişti. Bu amaçla Gambos ve Nebat dağlarına çekilerek burada savunma hattı oluşturmuş olan Türk birliğini teftiş etmişti. Burada askeri komutanlar ve milis birliklerinin liderleri ile görüşmeler yapmış ve taarruz planlarını anlatmıştı.

Mustafa Kemal Paşa, bölgede yaptığı incelemelerden sonra almak istediği tedbirleri 3'üncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa'ya bir şifre ile bildirmişti. Mustafa Kemal Paşa, Mutki bölgesinde bulunan milis kuvvetleri için de 6 Nisan 1916'da şu talimatı vermişti: "Mutki bölgesindeki milisler Hacı Musa Bey komutasında olarak, Kerp-Bitlis istikameti ile Tatvan'ın batısında Korsuvak-Hövükşiyen-Kepişan-Ezgirt istikametinde Mutki bölgesi içerisinde ilerlemeye çalışacak, düşman çete ve kuvvetlerine karşı adı geçen istikametleri örtmek ve korumakla beraber düşmanın geri atılmasına çalışacaktır. Her fırsattan faydalanarak Bitlis tarafına ve Muş Ovası'na doğru sarkan düşman taciz edilecektir. Hacı Musa Bey, 5'inci Tümen'in Duhan Boğazı'nın batısında bulunan kuvvetleriyle aralıksız olarak irtibatta bulunacak ve Bitlis'e karşı yapılacak harekâta katılacaktır".⁴⁰

Musa Bey, Mutki'nin ileri gelenlerini ve bölge halkını da milis kuvvetlerine katmış ve bu şekilde kuvvetli bir halk ordusu meydana getirmişti. Hacı Musa Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın Bitlis'i düşman işgalinden kurtarma⁴¹ mücadelesi⁴² verirken onun kuvvetlerinin sağ kanadını tutmuş; seferde ise sol kanadı yani Mutki tarafını korumuştur. Yapılan mücadeleler sonunda 8 Ağustos 1916'da Bitlis düşman işgalinden kurtarılmıştı. Bitlis'in düşman işgalinden kurtarılmasından sonra Musa Bey'in Mustafa Kemal Paşa ile münasebetleri devam etmişti. Bunun örnekleri "Atatürk'ün Hatıra Defteri" adlı eserde şu şekilde yer almaktadır; 15 Kasım 1916'da "*Hacı Musa Beyin biraderi Nuh Bey geldi. Ailelerinin Garzan civarında iyi yerleştirilmemiş ve hüsn-i iâşe edilmemekte bulunmuş olduklarından ve zabitan gibi maaş verilmesinden bahsediyordu. Musa beyin kendisinin gelmesine talikan bu hususatta Nuh Beyle*

³⁸ Uluğ İğdemir, Atatürk'ün Yaşamı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1980, s.78

³⁹ Muzaffer Erendil, "Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis'in Kurtuluşu ve Atatürk", Genel Kurmay Askeri Tarih Bülteni, XVII/32, Şubat 1992, s.105; H. Fahri Çeliker, "Bitlis'in Kurtuluşu ve Mustafa Kemal Paşa", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, III/8 Mart 1987'den ayırabası. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s.384; Mehmet Önder, Atatürk'le Adım Adım Türkiye, Kültür Ofset Araştırma Yayınları, Ankara 1984, s.73.

⁴⁰ Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitâbeleriyle Diyarbakır Tarihi II, Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 1996 s. 778-779; Atatürk'ün Bütün Eserleri 2, (1915-1919), Cumhuriyetin 75. Yılı Armağanı, Kaynak Yayınları, İstanbul 1998, s.36; Şevket Beysanoğlu, Mustafa Kemal Atatürk'in Diyarbakır'daki Kafkas Cephesi Komutanlığı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986, s.489.

⁴¹ Ergünöz Akçora, "Bitlis'te Rus-Ermeni Mezalimi ve Bitlis'in Kurtuluşu" Askeri Tarih Bülteni, C:13, S.24, Şubat 1988, s.103.(89-104).

⁴² Cumhuriyet'in 50. Yılında Bitlis, 1973 Bitlis İl Yıllığı, Ankara 1973, s.6.

uzun görüşmeğe lüzüm görmedim"⁴³ 19 Kasım 1916 tarihli kısımda "*Hacı Musa Bey veda için geldi. 50 lira verdim. Teşrinievvelen itibaren maaş verilmesini de emrettim.*"⁴⁴

Mustafa Kemâl Paşa, Bitlis ile Muş'un kurtarılması için gittiği bölgede Küfrevîzâde Abdülbâkî Efendi, Mutki Aşiret Reisi Hacı Musa Bey ve kardeşi Nuh Bey, Şeyh Ziyaüddin Efendi, Ohinli Şeyh Alaüddin Efendi⁴⁵ ile Bitlis Mebusu Sadullah⁴⁶ Bey'i tanıma ve birlikte çalışma imkânı bulmuştu. Birinci Dünya Savaşı döneminde Bitlis'te bulunan aşiretlerin ve din adamlarının oluşturdukları milis ve gönüllü birliklerin önemli katkısı olmuştu. Bu katkı Millî Mücadele yıllarında Mustafa Kemâl Paşa'nın çalışmalarıyla da sürdürülmüştü.⁴⁷ Böylece Mustafa Kemâl Paşa'nın 16'ncı Kolordu Kumandanı iken burada kurduğu dostluklar, Millî Mücadele ve sonraki dönemlerde birçok sorunun çözülmesini kolaylaştırmıştı.

Millî Mücadele ve Cumhuriyet Dönemlerinde Hacı Musa Bey

Hacı Musa Bey, Millî Mücadele sırasında Erzurum'da toplanan kongreye Mustafa Kemal Paşa tarafından davet edilmişti. Bu daveti Mazhar Müfit Kansu şu şekilde anlatmaktadır; "Erzurum Kongresinin aldığı kararları beyannameyi, Şark Müdafaayı Hukuk Cemiyeti nizamnamesini daha çok miktarda bastırarak bütün vatandaşlara dağıtma kararını aldık, Mustafa Kemal Paşa: "*Şark Vilâyetlerimizde aşiret rüesası üzerinde herhangi bir tereddüt yerleşmemeli birliğimiz bozulmamalı*" diyordu. Tezinde her şeyin başında ısrarı muhafaza ettiği için Paşa'nın tamim ve görüşlerini bildiren hususi birer mektup da ayrıca Mutki Aşiret Reisi Hacı Musa Bey'e, Şırnaklı Abdürrahman, Dirşevli Ömer, Misarlı Resul, Garzanlı Cemil Çeto Ağalara ve Bitlis Sabık Mebusu Sadullah, Şeyh Mahmut ve Norşinli Şeyh Muhammed Ziyaüddin Efendilere de gönderildi".⁴⁸

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum Kongresi'ne davet için Hacı Musa Bey'e bir mektup yazmıştır.⁴⁹ Mektubunda kısaca ülkenin içinde bulunduğu durumdan bahseden Paşa, Musa Beyin Bitlis ve Muş'un kurtarılmasındaki yararlı faaliyetleri, Osmanlı Hükümeti'nin işgal güçlerinin baskıları altında olduğu, hilafet ve saltanat makamlarının işgal altındaki durumlarından kurtarılması için Erzurum'da bir Kongre düzenlendiğini anlatmıştı. Paşa, burada kendisini Heyet-i Temsiliye üyeliğine seçtiklerini ve Erzurum'daki çalışmalarda aralarında görmek istediklerini yazmıştır.⁵⁰

Bu sırada Doğu Anadolu sınırında bulunan Ermeni çeteleri kendini savunmaktan aciz Müslüman kadın ve erkekleri katletmeye devam etmekteydi.⁵¹ Bu durumda Erzurum

⁴³ Şükrü Tezer, Atatürk'ün Hatıra Defteri, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1972, s.71.

⁴⁴ Ş. Tezer, age, s.72.

⁴⁵ BOA, DH. KMS, 21/55

⁴⁶ TBMM Arşivi, Dosya No:56

⁴⁷ Abdulaziz Kardaş, Birinci Dünya Savaşı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurulmasında Bitlis ve Çevresinde İz Bırakanlar, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004, s.55-145, 95-107.

⁴⁸ Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1986, s. 138

⁴⁹ Mustafa Onar, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları I, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1995, s.120-123.

⁵⁰ Gazi Mustafa Kemal, Nutuk, Ankara 1927.

⁵¹ Uluğ İğdemir, Sivas Kongresi Tutanakları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s.33.

Kongresi'nde alınan kararların da ele alınacağı Sivas'taki kongreye Hacı Musa Bey de davet edilmişti. Hacı Musa Bey, Sivas Kongresi'ne kendisine düşman olan aşiretlerin fenalık yapmalarından çekindiği için katılmamıştır. Kongreye katılmadığı halde yine de Heyet-i Temsiliye üyeliğine seçilmişti.⁵² Musa Bey, Mustafa Kemal'in takdirini kazanmış bir kişi idi.

Hacı Musa Bey'le Mustafa Kemal Paşa arasındaki ilişkiler sonraki dönemde de devam etmişti. Musa Bey, 20 Kasım 1919'da Mustafa Kemal Paşa'ya çekmiş olduğu bir telgrafında; "*Arasına icra edilmekte olan haberleşmeler telgrafhanelerce ücret istenilmekteyse vatan ve milletle alakalı mesele olduğundan ücretsiz olarak lazım geleceğinden ne yapılmak icap edeceğinin bildirilmesi rica olunur*" demektedir. Mustafa Kemal Paşa da bu soruya şu şekilde cevap vermektedir; "*Verilen malumata teşekkür arz olunur. Kürt asil kavminin mukaddes hilafet makamına dini bağlılığı ve Türk kardeşleriyle ayrılmaz bir yiğitlik kitlesi teşkil eylediği bütün dünyaca malumdur. İstanbul da vicdan yerine düşman parası tanıyan bazı alçak şahısların, Kürtlük namına ayrılıkçı vaki olan beyanat ve haber yaymalarının aşiret reisleri ve Kürt beyleri tarafından Dersaadet Matbuatı vasıtasıyla tezip ve lanetlenmesi siyasete pek uygun olup Heyeti Temsiliye üyelerinden olan zat-ı âlilerinin ve milli teşkilat şubelerinin aralarındaki resmi haberleşmeleri ücrete tabi değildir*".⁵³

Hacı Musa Bey, gerek Birinci Dünya Savaşı ve gerekse ondan sonra başlayan Milli Mücadele faaliyetlerinin başarıya ulaşması için bütün varlığını ortaya koymuştu. Öyle ki savaş öncesinde Bitlis Vilâyetinde bulunan en zengin aşiretin reisi idi. Ancak bu varlık 1921 yılına kadar tükenmişti. Bunun üzerine Musa Bey, 26 Haziran 1921'de Büyük Millet Meclisi Başkanlığına (BMM) bir dilekçe sunarak durumunu anlatmış ve kendisine yardım edilmesini istemişti. Bunun üzerine BMM, 10 Temmuz 1921'de bu konuyla ilgili olarak çıkardığı kararname ile Hacı Musa Bey'e Müdafaa-i Milliye ve Dâhiliye vekâletlerince beşer yüz liradan bin liranın verilmesini kararlaştırmıştı.⁵⁴

Hacı Musa Bey, Milli Mücadele'nin kazanılmasından sonra Mayıs 1923'te gizlice kurulan Kürt Azadi Derneği toplantısına katılmıştı. Bunda Cumhuriyet'in kurulmasıyla bölgedeki hâkimiyetinin sona ermesi ve İngilizler'in kışkırtmaları etkili olmuştu. Musa Bey, 20 Aralık 1924'te tutuklanarak yargılanmak üzere Bitlis'e götürülmüştü.⁵⁵

Hıyaneti Harbiye ve vataniye suçlarından tutuklanan Hacı Musa Bey, Bitlis Divan-ı Harb'de yapılan sorgulamasında teşekkül eden bu zararlı cemiyet hakkında Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya şifre ile malumat verdiğini iddia etmişti. Bunun üzerine 7'nci Kolordu Kumandanlığı bu iddianın doğru olup olmadığının araştırılması için Müdafaa-ı Milliye⁵⁶ ve Dâhiliye vekâletlerince incelenmesini istemişti. Yapılan incelemeler sonunda Musa Bey'in, devlet yanlısı olduğu ve 22 Nisan 1924'te Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya "Muş Ahvali Hakkında" başlıklı bir şifreli telgraf gönderdiği tespit edilmiştir.⁵⁷ Bunun üzerine Hacı

⁵² Bekir Sıtkı Baykal, Heyet-i Temsiliye Kararları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s.56.

⁵³ Genelkurmay, Atatürk'ün Özel Arşivinden Seçmeler IV, Ankara 1996, s. 167-168

⁵⁴ BCA, 030.18.01.3.30.10.

⁵⁵ Kâzım Doğan Dirik, Vali Paşa Kâzım Dirik Bandırma Vapuru'ndan Halkın Kalbine, Gürer Yayınları, İstanbul 2008, s.169.

⁵⁶ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Arşiv No: A-IV-5, D. No: 53, F: 30-2.

⁵⁷ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Arşiv No: A-IV-5, D. No: 53, F: 30.

Musa Bey serbest bırakılmıştır. Ancak, Şeyh Said İsyanı ile ilgili İngiliz belgelerinde Hacı Musa Bey'in Şeyh Said'le beraber olduğu yönünde raporlar bulunmaktadır.⁵⁸ Nitekim bu isyandan sonra alınan kararlar doğrultusunda doğudaki birçok nüfuzlu kişi Anadolu'nun farklı bölgelerine gönderilmişti. Hacı Musa Bey de ailesiyle birlikte Kayseri'ye sürülmüştü.⁵⁹

Hacı Musa Bey ile Haydaranlı Kör Hüseyin Paşa ve oğulları Kayseri'den firar edip Suriye'deki Şeyh Mahmut'un yanına gitmişlerdi.⁶⁰ Suriye'de buldukları sırada Hoybun Komitesine katıldılar.⁶¹ Şeyh Mahmut, Nuh Beyi yanında alıkoymuş, Hacı Musa Bey ile Hüseyin Paşa'yı Ağrı'da isyan çıkarmaya göndermişti. Hacı Musa yolda hastalanıp ölmüş, Hacı Musa'nın oğlu Medeni, Kör Hüseyin Paşa ile Ağrı eteklerine kadar gitmişti. Bu sırada Medeni silahını alarak, Hüseyin Paşa ile oğullarını öldürüp kellelerini Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali Beye götürmüş⁶² ve affa uğramıştı. Şeyh Mahmut da bu haberi alınca Hüseyin Paşa'nın intikamını almak için Mayıs 1928'de Medeni'nin amcası olan Nuh Beyi idam etmişti.⁶³

SONUÇ:

Osmanlı Devleti'nin son döneminde ülkede yaşanan siyasî ve sosyal gelişmeler arasında Sultan II. Abdülhamit'in daha önceki dönemlerde etkisi iyice azalmış olan aşiretlerin Hamidiye Süvari Alayları ile yeniden canlandırması önemli bir yer tutmuştur. Özellikle Doğu Anadolu'da büyük devletlerin kışkırtmalarıyla çıkan Ermeni isyanlarının bastırılmasında ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni-Rus birliklerine karşı aşiretler önemli görevler ifa etmiştir. Bu aşiretler arasında Hacı Musa Bey'in reisi olduğu Huytu Aşireti önemli yer tutmuştur. Hacı Musa Bey'in reisi olduğu Huytu Aşireti, Muş ve Bitlis'in savunulması ve Mustafa Kemal Paşa'nın komutasında düşman işgalinden kurtarılmasında da önemli bir yer almıştır.

Milli Mücadele döneminin başında Mustafa Kemal Paşa'nın isteğiyle Erzurum'da toplanan kongreye çağrılan Hacı Musa Bey, kendisine düşman olan aşiretlerin fenalık yapmalarından çekindiği için katılmamıştır. Kongreye katılmadığı halde Heyet-i Temsiliye üyeliğine seçilmiştir. Hacı Musa Bey, Cumhuriyet'in ilk yıllarında doğuda patlak veren Şeyh Said İsyanı'nın hazırlanmasında etkisi olduğu ileri sürülmüş ve tutuklanmıştır. Ancak Reiscumhur Mustafa Kemal Paşa ile olan ilişkilerinden dolayı serbest bırakılmıştır. Hacı Musa Bey hükümetin güvenlik tedbirleri dolayısıyla Kayseri'ye sürülmüş, kısa bir süre buradan firar ederek Suriye'ye sığınmıştır. Buradan Ağrı isyanına katılmak üzere yola çıkmış, ancak hastalanarak hayatını kaybetmiştir.

KAYNAKLAR

⁵⁸ Bilal N.Şimşir (Haz.). İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu (1924- 1938), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 24

⁵⁹ BCA, 490.01.274.1096.2; BCA, 490.01.612.128.3.

⁶⁰ BCA, 490.01.274.1096.2; BCA, 490.01.612.128.3.

⁶¹ İhsan Nuri Paşa, Ağrı Dağı İsyanı, Med Yayınları, İstanbul 1992, s.57-58.

⁶² Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey hakkında bkz. Ercan Çağlayan, Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası (1923-1950), İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s.91-93; Ferit Yücebaş, "İç Denetim Sağlama Aracı Olarak Umumi Müfettişlikler: Birinci Umumi Müfettişlik Örneği", Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.34, 2017, s.470-472.

⁶³ M. Şerif Fırat, Doğu İlleri ve Varto Tarihi, B Yayınları, İstanbul 2013,s.235-236; İhsan Nuri Paşa, Ağrı Dağı İsyanı, Med Yayınları, İstanbul 1992, s.59.

TİDSAD

A) Arşiv Belgeleri

1) ATASE ARŞİVİ

ATASE, BDH, Kls. 2827, D. No: 99, F. 004-17.

ATASE, BDH, Kls. 2827, D. No: 99, F. 004-18.

ATASE, BDH, Kls. 2950, D. No: H.36. 001. F. 252.

ATASE. BDH, Kls. 2827, D. No: 99, F. 004-05.

2) Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, 030.18.01.03.30.10.

BCA, 490.01.274.1096.2.

BCA, 490.01.612.128.3.

3) Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA. PRK-ASK. 56/90

BOA. Y. PRK. UM 27/ 50 No. 2

BOA. YEE. 18/553 -205/93-35

BOA. YA. HUS 212/62

BOA. YA. HUS. 225/11 Ek.3

BOA. YEE 18/553-16/93-34

BOA. YEE 34/8

BOA. YEE, 18/553-205-93-35

BOA. YEE. 34/8

BOA. YPRK. UM 18/70-5

BOA, DH. KMS, 21/55

4) Cumhurbaşkanlığı Arşivi

Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Arşiv No: A-IV-5, D. No: 53, F: 30.

Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Arşiv No: A-IV-5, D. No: 53, F: 30-2.

5) TBMM Arşivi

TBMM Arşivi, Dosya No:56

B) Kitap ve Makaleler

Akçora, Ergünöz, “Bitlis’te Rus-Ermeni Mezalimi ve Bitlis’in Kurtuluşu” Askeri Tarih Bülteni, C:13, S.24, Şubat 1988.

Alpay, Nuri, “Van ve Van Gölü”, Zafer, 15 Mart 1957.

Atatürk’ün Bütün Eserleri II, (1915-1919), Cumhuriyetin 75. Yılı Armağanı, Kaynak Yayınları, İstanbul 1998.

- Aydın, Sıtkı, Bitlis Tarihi, İstanbul 1967.
- Ayte, Muhammet Asım, Bûrket-ül Kelimât fi-Menâkıb-ı Bâd-ı es-Sadât, Bitlis 1996.
- Baykal, Bekir Sıtkı, Heyet-i Temsiliye Kararları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- Beysanoğlu, Şevket, Anıtları ve Kitâbeleriyle Diyarbakır Tarihi II, Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 1996.
- Beysanoğlu, Şevket, Mustafa Kemal Atatürk'in Diyarbakır'daki Kafkas Cephesi Komutanlığı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.
- Cumhuriyet'in 50. Yılında Bitlis, 1973 Bitlis İl Yıllığı, Ankara 1973.
- Çağlayan, Ercan, Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası (1923-1950), İletişim Yayınları, İstanbul 2014.
- Çakmak, Fevzi, Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayını, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005.
- Çeliker, H. Fahri, "Bitlis'in Kurtuluşu ve Mustafa Kemal Paşa", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, III/8 Mart 1987'den ayırbaşım. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.
- Dirik, Kâzım Doğan, Vali Paşa Kâzım Dirik Bandırma Vapuru'ndan Halkın Kalbine, Gürer Yayınları, İstanbul 2008.
- Erendil, Muzaffer, "Birinci Dünya Svaşı'nda Bitlis'in Kurtuluşu ve Atatürk", Genel Kurmay Askeri Tarih Bülteni, XVII/32, Şubat 1992.
- Erikan, Celâl, Komutan Atatürk I, Okuldan Kurtuluş Harbine, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1964.
- Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri (Meşrutiyet'in İlanından Önce ve Sonra), Yayına Hazırlayanlar: Ahmet Tetik-Melike Gürler-Çiğdem Aksu, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008.
- Evsile, Mehmet, "Birinci Dünya Harbinde Atatürk'ün 16'ncı Kolordu Komutanlığı (19 Ağustos 1915-5 Mart 1917), Askerî Tarih Bülteni, Şubat 1994, S: 36.
- Fırat, M. Şerif, Doğu İlleri ve Varto Tarihi, B Yayınları, İstanbul 2013.
- Gazi Mustafa Kemal, Nutuk, Ankara 1927.
- Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.
- Genelkurmay, Atatürk'ün Özel Arşivinden Seçmeler IV, Ankara 1996.
- Guze, Felix, Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler, Türkçeye Çeviren: Yarbay Hakkı (Akoğuz), Yayına Hazırlayan: Alev Keskin, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007.

- Gürün, Kâmuran, Ermeni Dosyası, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.
- İğdemir, Uluğ, Atatürk'ün Yaşamı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1980.
- İğdemir, Uluğ, Sivas Kongresi Tutanakları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- İhsan Nuri Paşa, Ağrı Dağı İsyanı, Med Yayınları, İstanbul 1992.
- İlter, Aziz Samih, Kafkas Cephesi Hatıraları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007.
- Kansu, Mazhar Müfit, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1986.
- Kardaş, Abdulaziz, Birinci Dünya Savaşı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurulmasında Bitlis ve Çevresinde İz Bırakanlar, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004.
- Koca, Hüseyin, "Birinci Dünya Harbi'nde Van-Bitlis-Muş Hattının Önemi ve 16'ncı Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa", Askeri Tarih Bülteni, S.46, Şubat 1999.
- McCarthy, Justin, Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı:1821-1922, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012.
- Onar, Mustafa, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları I, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1995.
- Önder, Mehmet, Atatürk'le Adım Adım Türkiye, Kültür Ofset Araştırma Yayınları, Ankara 1984.
- Sabis, Ali İhsan, Harp Hatıralarım II, Güneş Matbaası, Ankara 1951.
- Şaşmaz, Musa, Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890), Kitabevi yayınları, İstanbul 2004.
- Şimşir Bilal N. (Haz.). İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu (1924- 1938), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- Tezer, Şükrü, Atatürk'ün Hatıra Defteri, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1972.
- Uras, Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, İstanbul 1987. Sertçelik, Seyit, Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu Ortaya Çıkış Süreci (1678-1914), SRT Yayınları, Ankara 2015.
- Ünal, Fatih, " Ermeni Olaylarından Bir Safha; Kürt Musa Bey Olayı", Kafkasya Araştırmaları Dergisi, C:1, S. 2, İstanbul 1996.
- Yücebaş, Ferit, "İç Denetim Sağlama Aracı Olarak Umumi Müfettişlikler: Birinci Umumi Müfettişlik Örneği", Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.34, 2017.
- Ziyauddin Efendi, Mektubat, Yayına Hazırlayan: Hasip Seven, İstanbul 1982.
- Zülfikar, Hamza, "Atatürk, Muş ve Bitlis'in Geri Alınması", Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ayrı Basım, Ankara 1985.